

Тұрмағамбетова Б.Ж.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау, Қазақстан

E-mail: bakyt_tur.zhol@mail.ru

ORCID 0000-0002-2391-6922

Шетел қазақтарының ғұрып әндерінің қазіргі қолданыс аясының зерттелуі

Аңдатпа. Қазақ музыка мәдениетінің бастау алар қайнары оның көне ғұрыптық фольклоры. Ғасырлардан келе жатқан музыка үлгілері (бақсы сарындары, магиялық сарындар, топтық орындалған бәдік, күләпсан және басқалары), одан кейінгі замандағы тұрмыстық жанрдағы халықтық қара өлеңдер мен қарапайым лирикалық әндер қатар, бір-біріне ықпал ете отырып дамыды. Әрине, қара өлең мен классикалық үлгідегі лирикалық әндердің өзара әсерін олардың белгілі бір дәуірде қайсысының басым дамығандығын хронологиялық жағынан аражігін ажыратып алу арнайы қарастырылатын бөлек мәселе. Осы тұрмыстық лирикалық әндердің негізінде XIX ғасырда ауызекі орындаушылық өнер, яғни авторлық шығармашылық шырқау шыңына жеткені белгілі. Музыкатану саласында бәрінің қайнары саналатын, көне ғұрыптық үлгілерді зерттеу, оларға жан-жақты үңілу төл руханиятымыздың көне қабаттарында жатқан әуеннің қыр-сырларын түсінуге, олардың бүгінгі трансформациясын түсінуге көмектеседі.

Мақалада музыкалық фольклордың өткені мен қазіргі өмір сүру заңдылықтарын игеру мақсатымен жасалған экспедицияда Орынбор жеріндегі қазақтардың үлкен буынында сақталған бірқатар мәліметтер жиналып ұсынылады. Онымен бірге жер-су аттарының топономиясы туралы тарихи, мәдени маңызы жоғары деректердің бір парасы беріледі.

Зерттемеде авторлар өңірде 90-шы жылдарға дейін қарапайым халық арасындағы өлең жазу дәстүрі аясында туған – қара өлеңдер, бір-бірімен амандасу, өзін таныстыру, сәлем айту, хат-өлеңдер түрлерінің арасынан сыңсу үлгілеріне тоқталады. Қазақтың көне дәстүрін ұстанған үлкен буын өкілдерімен кездесу барысында жазылған қыз ұзату тойындағы бірқатар салт-дәстүрлер баяндалады. Жиналған үлгілер арасындағы «Ұзатылған қыздың өлеңі», «Көрісу», «Ұзатылар қыздың танысып жүріп айтқаны» және т.б. әндерді талдай келе, шекаралас жатқан батыс аймағының сыңсуларының «жыр» өлшеміндегі музыкалық-поэтикалық формасымен және қыздың ұзату тойына дейінгі танысу әндерінің негізінен 11-буындық «қара өлең» формасымен ұқсастықтар айқындалды. Салыстырмалы түрде талдау барысында еліміздің Орынбормен шекаралас батыс өңірінің сыңсуларында, жалпы ғұрыптық әндерінде (түрлі ладтық құрылымдарда) кездесетін III-IV-V; II-III-IV немесе I-II-III басқыштар мотивтері Ресей үлгілерінде сирек қолданылатындығы дәйектеледі.

Сол секілді ғұрыптық үлгілердің тағы бір түрі – бәдік өлең турал қысқаша ақпарат беріледі. Салт бойынша бәдікшілер тобымен бірге өлеңдетіп ауруды емдеген, мал ауруын жандыға, жансыз нәрсеген көшіретініне сенген. Ресей жерінде бәдік үлгілері сирек табылғандықтан, бізге жеткен бәдік шумақтары ғана дерек ретінде ұсынылды.

Кілттік сөздер: шетел қазақтары, сыңсу, жоқтау, дәстүр, ұзату тойы, ғұрып, қыз тақиясы, тұрмыстық ән, бәдік, желгілікті ерекшелік.

Кіріспе. Соңғы жылдардың көрсеткіші бойынша Ресей Федерациясының Орынбор облысында қазақтар саны жағынан Астрахань облысынан кейінгі орында тұр. Мұндағы қандастардың аға буыны мен орта буыны өзінің төл руханиятын, ана тілі мен салт-дәстүрін әлі күнге дейін сақтауда. Тәуелсіздік кезеңінде еліміздің алғашқы астанасы Орынборға басқа ғылым салаларының мамандары бірнеше рет экспедиция жасады. Осыдан он жылдай бұрын М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми музыкалық-фольклорлық экспедициясында ондағы қандастардың музыка мәдениеті туралы ақпарат пен фольклоры кешенді түрде жиналды. Қазақтар шоғырлана мекендеген Ново-Орск, Адамовский, Домбаровский, Светлинский, Соль-Илецк, Ясенский аудандарының орталықтары мен Елизаветинский, Жарлинский, Комсомольский, Жасай, Крыловка, Чапаевка, Естеміс, Озерное, Краснощеково, Тамар-Уткульский, Боевогорск, Трудовое және т.б. селоларынан ауызекі сақталған фольклор мен құнды музыкалық үлгілер ұнтаспаға түсті. Өңірдегі көптеген көне үлгілер, қазіргі заман авторлық әндер жеке, фольклорлық орындауда және вокалдық ансамбльдің репертуарларынан жазылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. 2012 жылы жасалған Ресейдің Самара, Саратов, Астарахань облыстарымен салыстырмалы қарағанда ерекшелігі, мұнда домбырамен сүйемелдеп орындаушылық жақсы сақталыпты (қазіргі заман әндері, халық термелері, беташарлар, т.б.). Әсіресе үйлену тойындағы беташарларда, үлкен буынмен жастар арасында аспапта орындаушылық сабақтастығы кең таралмағанмен, айтарлықтай дәрежеде жалғастығын табуда. Орынборлықтардың ақпаратына қарағанда үзілмеген дәстүрдің бірі осы беташар салты болып табылады. Отандық музыкатануда ғұрыптық фольклордың аймақтық ерекшеліктеріне арналған, зерттеушілердің әртүрлі аспектілерде қарастырған еңбектері бар. Атап айтар болсақ, Б.Ерзакович, Т.Бекхожина, Қ.Жүзбасов, А.Темірбекова, А.Байгаскина, Б.Кокумбаева, Г.Бәйтенова және т.б. ғалымдардың іргелі-ғылыми кітаптары. Осы жұмыстарға сүйене отырып, ғұрыптық фольклордың өткені мен бүгінге жеткен, қазіргі кезде қолданыс аясы салыстырмалы, музыкалық-поэтикалық, ғылыми-теориялық тұрғыдан талданды.

Зерттеу нәтижелері. Жергілікті қазақтардың жадында жыр-термелерден үзінділер, Ұлы Отан соғысы кезінде шыққан сағыныш әндер, бесік жырлары мен сыңсулардың құнды түрлері, жоқтау үлгілері әлі бар. Сонымен бірге қара өлеңдер, 90-шы жылдарға дейін қарапайым халық арасындағы өлең жазу дәстүрі аясында туған - бір-бірімен, амандасу, өзін таныстыру, сәлем айту, хат-өлеңдер түрлері де таспаға түсірілді. Аймақ қазақтарының тұрмыс-тіршілігі, бүгінгі тынысы туралы экспедиция құрамында болған фольклоршы Д.Жақан былай дейді: «Өзге тілдің үстемдігінде өмір сүріп жатқан өңір қазақтарындағы дәстүрлі руханияттың тұтастығы бала тәрбиелеу, қыз ұзату, келін түсіру, аруақты құрметтеу сынды өте көне ырым-салттар мен кейінгі әдет-нормалардың сабақтастығынан көрінеді. Орынборлық қазақтарда ата-баба аруағын қастерлеу, әріден келе жатқан ізгі салт-дәстүрлердің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына мүмкіндігінше мән беріп, қадағалау анық байқалады. Туған топырағының әрбір тауы мен тасын, жері мен суын қадірлеп отырған жұрттың арасында сақталған «Қыз әулие», «Бөкебай жары», «Киелі тас», «Жылан тау», «Түйе тау», «Намазтау», тағы басқа жерлердің атауына қатысты топономикалық аңыздар бір шоғыр. Кей жер-су аттарының пайда болуын тарихи тұлғалармен, мәселен, «Орыс кескен», «Бауыздау» деген жер аттары Кенесарының жорығына қатысты әңгімеленіп, оның жауларын бауыздап, сүндетке отырғызу оқиғаларымен байланыстырылады. Біз пікірлескен үлкен-кішінің әр-қайсысы өздері айтқан әңгімелерді, сақтаған мұраларды, ұстанған салт-дәстүрлерін ерекше бағалайды, оның ұлттық құндылығына сенеді» (Жақан, 255).

Отандық музыкатану саласында ғұрыптық үлгілердің жергілікті ерекшеліктеріне арналған еңбектердің бірі Т.Бекхожинаның «Старинный свадебный цикл казахского народа» мақаласында құда түсу кәделері, той салтанаты мен онда айтылатын әндер, ұлттық ойындар мен жаңа заман үйлену тойының жағдайы Шығыс Қазақстан, Семей, Жамбыл, Орал облыстарынан жинақталған материалдар негізінде қарастырылады. Автор үйлену тойы әндері туралы Қарақалпақ АССР, Ресейдің Орынбор облысы мен Қазақстанның Орал

бөлігінде *жар-жар* әнінің кездеспеуі туралы, қалыңдықтың *арыз өлеңі мен* қоштасу әніне тоқталып, ер адамдардың мұндай ән айтпайтындығы туралы мәлімет береді (Бекхожина, 35).

Әндерге талдау жасағанда ғұрыптық фольклордың ішіндегі үйлену тойы әндері аға буынның, орта буынның жадында ең жақсы сақталған суырыпсалма өлең түрінің бірі екендігі анықталып отыр. Орынбор қазақтарын он тоғызыншы ғасыр басында зерттеген А.И.Левшиннің жазып қалдырған деректеріне қарағанда кіші жүз қазақтарында танысуға баратын қалыңдықты кілемге отырғызып, көтеріп алып жүріп аралату дәстүрі болған. Бұл деректі Орынбор аймағына этнографиялық экспедиция жасаған зерттеушілер: «*Мұны жергілікті кәрі құлақ қарттар да қуаттайды. Аулымен қоштасу кезінде қыз алдын ала дайындап жаттап алған өлеңдерін мұңды әнге салып сыңсу айтады*» – деп бекітеді (Ескекбаев, Төлеубаев, 79).

Сыңсу (көрісу) әндері әдет-ғұрып үлгілерінің арасындағы әлеуметтік сипаты мол, айтар ойы анық, айыптар объектісі айқын өлеңдердің бірі болып табылады. Аймақтағы аға буын және орта буын өкілдерінен сыңсулардың көне, құндылығы жоғары үлгілері таспаға түсті. Қазақтардың жадында жақсы сақталған сыңсуларды (жергілікті қазақтар «көрісу» дейді) информаторлар ұзатылған кезде өз жандарынан шығарған. «Сыңсудың басты қызметі қыздың елімен, жерімен қоштасуы болғанмен. Қыз осы тұста өзінің балалық бал дәуренімен де қоштасады. Бұл – қыздың тақиясымен қоштасуы (тақияның орнына сәукеле, кимешек киіп немесе жаулық жабылады), төрімен, ақ босағасымен, маңдайшасымен қоштасудан көрінеді. Тақия – қыз дәуреннің символы болса, төр мен босаға – туған үйдің символы» (Бабалар сөзі, 24).

Мәселен, Елизаветинский селосының тұрғыны Алтынбике Кушаева ұзату салты туралы жас уақытында көрген естеліктерімен былай бөлісті. «*Бұрын үш жылсыз төркімізге бармадық. Мен сүйгеніме қосылдым. Жалпы қыздар ата салты бойынша атастырылып ұзатылатын. Үйінен шығарда босағаны ұстап айрылмай жылайтын, өлеңдетіп босағамен қоштасатын. Қызды таныстыруға шақыратын, аға-жеңгелеріміз апаратын, қоштасатын, сол кезде де айттық, қазір бәрі ұмытылды. Туғандары шығарып салып тұрғанда бәрін құшақтап, жүріп айтылатын. Бетіміз ашылмаған соң басымызға орамал салып, арбаға отырғызып жіберетін. Жігіт үйіне түскенде жеңгелер шымылдықты алып шығып, келіншекті үйге кіргізіп, бетін ашқанша шымылдықтың артында отырады*». Информатор «Апекем келді қасыма, Бөкебай салды басыма» деп басталатын үлгіні орындады. Ал Б.Несіпбаеваның сыңсуында «Жеңешем келді қасыма, Шәлі-ау салды басыма» деген жолдар бар.

Адамовский ауданы тұрғыны Б.Несіпбаева он жетіге толғанда ескінің жолымен, көңілі қаламаған жігітке тұрмыс құрғанын айтып, өзі ұзатылғанда айтқан «Көрісуді» орындады. «Көрісуде» көңілі сүймегеніне кетіп бара жатып екі шумағына ертеде қайтыс болған анасының жоқтығын да қосқан, үзінді:

Көрісу

(a¹=r¹)

Устамды, мұңды ♩=120 орынд. Б.Несіпбаева
нот. түс. Б.Тұрмағамбетова

1. Те-бе-тей ки-дім тең-ге-леп,
Жү-ру-ш(і)е-дім ер-ке-леп.
Ер-ке-лі-гім ба-сы-лар
Үй-кым бір шай-дай а-шы-лар.

Қазақ салты бойынша қызды ұзатар алдында ол туысқандарын жағалап, «танысады». «Әр үйге барған сайын қыз сыңсып жылап, мұңын шағады, өз кезегінде оған жұбату айтылады. ... Міне, осы кезеңде қыз үй сыртынан дауыс салып, өз мұңын шағып, өлеңдете жылап келеді» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008: 92). Бұл мағынадағы сыңсуды Новоорск поселкесінің тұрғыны Айжамал Садықова халықтық «Ақ Жайық» әнінің әуенімен орындады. А.Садықова «Ұзатылатын қыз танысып жүргенде айтатын ән» деп орындаған әні:

Не мұндық дүниеде қыз-ау мұндық,,
Арқанға байлап қойған бұзау мұндық.
Не дейін мұндық демей, қызды-ай мұндық,
Кеш жатып, ерте тұрып ашар түндік.

Орск қаласының тұрғыны Күләш Балжанова әжесі Ұ.Бижанованың орындаған бірнеше өлеңдерін 1985 жылы дәптерге түсірген. Онда «Ұзатылған қыздың өлеңі» деген мына өлең бар:

Шүп-шұбар шымылдығым, көрпем барша,
Желіге байлағаным сексен нарша.
Әжекем мені тастап кете қойса,
Жылаймын от басында балаларша.

Қош аман бол, ауылым өскен жерім,
Нар жетелеп жайлауға көшкен жерім.
Мендей қылып жасаған жаратпасын,
Бақытты бол кейінгі өскендерің.
Көксауыр кидім кебіс, өкшем қарыс,
Аяғым бозжорға аттай бастым шалыс.
Құдай-ай ұл болмадым, қыз болдым деп,
Аллаға осыншама еттім налыс.

Сыңсу миұнды әндер болғандықтан ата салтына көнген, тағдырға мойынсұнған қыз ет жақын туыстарымен жеке-жеке көріседі. Соңында, айырылысу сәті жеткенде ол көңіліндегі шын сырын жасыра алмай өлең жолдарымен ағытады. Адамовский поселкесінің тұрғыны Бақыт Несіпбаева он жетіге толғанда ескінің жолымен, көңілі қаламаған жігітке ұзатқанын айтып, өзі ұзатылғанда айтқан «Көрісуді» орындады. «Көрісте» сүймегеніне кетіп бара жатып екі шумағына ертеде қайтыс болған анасының жоқтығын да қосқан, үзінді:

Жүк жинадым теңкелеп
Жүруші едім еркелеп
Еркелігім басылар,
Ұйқым бір шайдай ашылар.
Ұзын-ау, ұзын қызыл жол
Ұзын жол барар Орынбор.
Осы көптің ішінде
Болмады менің шешем сор.

Жеңешем келді қасыма
Шәлі-ау салды басыма.
Он жеті жасқа келгенде
Көрсеткен қызығың осы ма.

Сондай-ақ, Домбаровский ауданы Жарлы ауылының тұрғыны Мәрия Рахметова (1940) орындап берген «Көрісу» мазмұны кең ауқымды, сирек ұшырасатын үлгі. М.Рахметова әңгімесінде: «Он алты жасымда тұрмысқа шықтым. Кезінде өз ауылымнан шығып, келесі ауылға жеткенше көрісу айтқанда бәрі таң қалды. Босағаны ұстап тұрып айта бергесін, ағам көтеріп арбаға салды, сосын арбадан түсе алмайсың ғой. Арбаға мінген соң қыз артына қарамайтын ырым бар» – деп, 14 шумақтан тұратын сыңсуын орындап берді. Мәтінде «Әжесіне», «Анасына», «Нағашы атасына», «Ағасына», «Жездесіне», «Жеңешесіне», «Ауылға», «Бауырына», «Нағашысына», «Құрбысына»

қаратып шығарған шумақтар бар. Мұндағы алғашқы төрт шумақтың әрдайым жаңа мелотармақтармен толығып отыруы оның суырып салма сипатынан да, орындаушының ерекше қабілетінен де. Мәселен, алғашқы шумақ төрт түрлі музыкалық фразадан (авсд) құралса, келесі шумағы вариациялана жаңа жолға ие болады – а₁в₁ев₂, үшіншісінде мүлдем жаңа мелотармақтар пайда болса (жзик), төртінші шумақта алдыңғы кездескен жолдардың жаңаша комбинациясы пайда болады.

Ясный қаласы тұрғыны А.Жиентаева суырып салма ақын, әнші. Оның орындаған үлгісінде өзінің тұрмыс құрған жасы да айтылады:

Өзі жарық көк шықты
Қызғалдақ деген шөп шықты.
Он сегіз жасқа келгенде,
Күйеуге берем деген сөз шықты.
Ақ түйеге жүк арттым
Ақ бөкебай шұбалттым
Айналайын анажан
Ақ сүтіңді ағарттым

А.Садықова жазғызған «Көрісу» үлгісінің әуені алдыңғы үлгілерге ұқсас. Фригийлік ладында, диапазоны шағын. Көрісуді орындаған информатордың төрт шумағы бір-бірін дәл қайталамайды. Алғашқысы екі түрлі мелотармақ болса (ав), екіншісі жаңа әуендік фразамен толыққан – а₁сдв, үшінші шумақ біріншіні өзгеріспен қайталайды – а₁в₂, соңғы шумақта жаңа әуендік мелотармақ пайда болады – а₁еа₂в₃.

Өлкедегі сыңсулардың музыкалық құрылымы 7-8-буынды, лады эолийлік және фригийлік. Каденциясы II басқыш арқылы тірек тонмен аяқталады. Олардың арасында қара өлең мен жыр құрылымдарының бірге келетін түрлері бар. Мәселен, Чапаевка селосының тұрғыны 97 жасар Несібелді Сәбденова орындаған «Көрісуде»:

Оң жағында әкемнің бөркім қалды
Жүретін бұрынғыдай еркім қалды.
Басыма ақ орамал түскеннен соң,
Мұнайып, төмен қарап бақытым тайды
Сұрасаң оң жағымда бөркім қалды
Үйімде жайнаңдаған еркім қалды.
Бітірдің шай, секерді дейтін әжем
Шай, секер енді өзіңе еркін қалды.

Шығармаларды талдау барысында диапазондарының шағын квинта-секста интервалы аралығында екендігі айқындалды. Сыңсулар минорлық дыбыс жүйесіндегі эолийлік, фригийлік ладтарында. Қысқа әуендік фразалардан құрылған композициясында белгілі бір түр басым емес, өзара тең дәрежеде кездеседі: екі түрлі мелотармақтан тұратын форма (ав), бұдан кейін – үш түрлі жолдан құралатын (авсв, авас) және суырыпсалма дәстүріне сай қостармақтың келесі шумақтарда вариацияланып келуімен бірге шумақтардың жаңа мелотармақтармен толығып отыруы.

Елімізде сирек ұшырайтын төрт-бес түрлі әуендік тармақты үлгілер орынборлық шығармалардың арасында кездесті. Сыңсулардың бойында, көбінесе тармақ соңында II б. тірек тондар рөлін атқарады. Шағын дыбыс көлеміндегі шығармалар негізінен V б. Бірнеше рет қайталана басталып, әуендік қозғалысы толқынды болып келеді.

Өлке сыңсуларының (көрісулердің) музыкалық-поэтикалық формасы 7-8-буындық жыр өлшемінде болса, қыздың ұзату тойына дейінгі танысу әндері негізінен 11-буындық қара өлең формасында. Еліміздің батыс өлкесінің үлгілерін талдау барысында Орал жері мен Орынбор облыстарының көрісулері негізінен 11-буынды болып келетіндігімен ерекшеленетіндігі ескерілді. Мысалы, осы өңірден алғаш нотаға түскен әндердің бірі, Бөкей губерниясынан жазылған сыңсудың әуендік даму барысына қарап оның он бір буынды тармақтан тұратыны және оның AA₁ құрылымы байқалды. Бұл тұжырымымыз дәлелді

болуы үшін ноталық мәтінге 11-буындық өлең сөзі сәйкестендірілді. Бұл «Қоштасу әні (I)» А.Затаевичтің «1000 ән» жинағынан алынды.

Медленно и жалобно $\text{♩} = 84$

1000, №390. Бөкей губерни.



Мұндағы терция көлеміндегі екінші бунақ әуенінің қайталануы (ре-фа-ми-ре) мен тармақ соңындағы ферматалы II төмендетілген басқыш аймақ музыкалық фольклорына тән құбылыс. Эолийлік ладындағы үлгі III-IV-V б. мотивімен басталуы аймақтың қоштасу әндерінде өте жиі кездеседі. Көрісулерде қашықтықтағы үштондық тармақ басында немесе соңында (ми – си-бемоль) төменге бағытталған қозғалыста кездеседі.

Аталған облыстарда қалыңдық әндерінің осындай иірімді әуезбен келуі жергілікті өзгешеліктердің бірі болып саналады. Сондай-ақ өлкеде локальді ерекшелік болып сипатталатын речитативтілік мәнер мен бунақтың, әсіресе, I басқыштың бір дыбыста бірнеше рет қайталануы өте көп болса, Орынбор облысы, Ақтөбе және Бөкей губерниясынан жиналған қыздың *қоштасуларында* ол сипаттар жоқ. Бұл тәсілдерді 2008 жылы А.В.Затаевичтің «500 ән» жинағының өлең мәтінімен жарық көрген нұсқасындағы № 78, 444 үлгілерінен де көруге болады.

Салыстырмалы түрде талдау барысында еліміздің Орынбормен шекаралас батыс өңірінің сыңсуларында, жалпы ғұрыптық әндерінде (түрлі ладтық құрылымдарда) кездесетін III-IV-V; II-III-IV немесе I-II-III басқыштар мотивтері Ресей үлгілерінде сирек қолданылады. Тағы бір ерекшелігі, ресейлік үлгілерде көмекші етістіктердің немесе *ай, ау, ей* секілді кіріспе буындардың бунақтар арасында пайда болып, қалыпты 7-8-буындықты кеңейтетін тәсілдері өте сирек. Негізінен бунақ соңында жүретін кіріспе буындар тармақтың соңғы буынымен, ондағы дауысты дыбыспен бірігіп эллизияға ұшырап, жұтылып, буын санын өзгеріске ұшыратпайды.

Бәдік. Музыкатану саласының ғұрыптық музыкалық фольклорындағы ең көне сарындарға бақсы сарындары, бәдік, күләпсан жатады. Ғұрыптық музыкалық фольклор жанрларына тоқтағанда алдымен XX ғасырда жеке адамдардың дәптерінде сақталып, бізге жеткен бәдік шумақтарына назар аударалық. Салт бойынша бәдік айтушылар өлеңмен ауруды емдеген, мал ауруын жандыға, жансыз нәрсеген көшіретініне сенген. «Қазақтың бәдік өткеру салты кезіндегі иулау, сабалау, мата жабу, өлеңді орындау жолдарының барлығын да жеке орындаушылар емес, топ, ұжым жүргізген. Бұл – бәдік өткізу гұрпының көне замандардан, яки профессионал тұлғалар әлі бөлініп шықпай тұрған кезеңдерден қалған құбылыс екенінің жарқын белгісі. Көшіру гұрпының әлемдік фольклорда кездесуі: басқа адамға көшіру, жан-жануарға көшіру, жансыз заттарға көшіру түрінде жолықса, бәдікте соның үшеуі де көрініс тапқан» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 194). Отандық музыкатану саласында бәдік әуенінің оншақты нұсқасы ғана жетіп отыр. Бұл көнерген, қолданыстан шығып қалған өлеңдер жалпы ғылымда ғұрыптық әндердің арасындағы ең сирек жиналған түрлер болып табылады. Орынбор экспедициясынан бәдік өлеңінің бір үлгісі ғана жетті. Ол он бір шумақ «Бәдікті» немересіне жазғызған Ұмсын Бижанова (1900-1985). Мұндағы бастапқы үш шумақ ескі дүниетаным бойынша малдың ауруын басқа нәрсеге көшіруге жиылған көпшіліктің бәдікке кіріспесі іспеттес айтылады. Бәдікшілер алдымен түйедегі аурудың орнын анықтап алмақ болғандай өлеңдетеді, мысалы:

Бәдігі бұл түйенің басында еді
Айтқаным менің өлең жасымда еді.
Бәдікті үш күн айтсам көшірермін
Ауылы алыс емес, қасында еді.

Төртінші шумақтан бастап «Әй, бәдік» деп ауру иесіне қаратылып басталатын шумақтар жүреді, мысалы:

Ай, бәдік, көшер болсаң туған айға
Жылжыған жылқы ішінде жорға тайға.
Таппасаң онан жайлау мен айтайын
Жылжыған су бетінде қоғажайға.

Әуенсіз жетіп отырған бұл үлгіден жалпы орынборлық қазақтардың өмірінде ХХ ғасырда бәдік айтылғандығы аңғарылады. Мазмұнына қарап топшылағанда өлең айтушылар үш күн бойы көпшілік болып ауруды көшіруге әрекет жасаған.

Қорытынды. Қорыта келе, бұрыннан жинақтарда ноталары жарияланған Орынбор және онымен көршілес жатқан батыс аймағының сыңсулары мен соңғы жылдары жүргізілген экспедицияда жазылған, нотаға түсіріліп, ғылыми айналымға енген қалыңдық әндері жүйеленіп, музыкалық-поэтикалық тұрғыдан талданды. Мақалада ресейлік қазақтардың аға буынында сақталып келген сыңсулар мен тың ақпараттар аалғаш рет ұсынылды.

Отандық музыка контекстінде және батыс аймақтық үлгілермен салыстырылды. Жалпыэтностың бөлігі орынборлық қандастардың ғұрыптық сыңсулары өлкемен шекаралас жатқан батыс аймағының сыңуларымен ортақ нышандарға ие бола тұра музыкалық-теориялық талдау көрсеткендей олар бірқатар өзіндік сипатқа ие. Ал бәдік үлгілері әуенімен жазылмағандықтан оның мәтіні ғана мазмұндық тұрғыдан талданды.

Зерттеудің құндылығы. Бұл ғылыми зерттеме Қазақстанның батыс аймағымен шекаралас жатқан шетелдің қазақтардың, шығу тегі жағынан кіші жүздің Байұлы қазақтарының ғұрыптық музыкалық фольклорын тереңірек тануға мүмкіндік берді. Зерттеме нәтижесінде нотаға түскен сыңсулар Түркия қазақтарының осындай үлгілерімен салыстырыла талданып, жаһандану кезеңіндегі ұлттық мұраның сақталуы мен трансформациялануын түсінуге көмектесті. Отандық музыкатану мен фольклотану саласына үлес қосты.

Турмагамбетова Б.Ж.

Кандидат искусствоведения

доцент Атырауского университета имени Х.Досмухамедова,

Атырау, Казахстан

Изучение современного использования обрядовых песен зарубежных казахов

Аннотация. Главным источником казахской музыкальной культуры является ее древний обрядовый фольклор. Известно, что в XIX веке устная исполнительская культура достигла своего пика на основе образцов музыки из веков, народных *қара өлең*, простых лирических песен позднего времени. Изучение обрядовых образцов и всестороннее исследование позволяет понять тонкости мелодии, лежащей в древних слоях нашей духовной культуры.

В статье собран ряд сведений, собранных в экспедиции, хранящихся в старшем поколении казахов оренбургской земли. Вместе с ним даются данные о топонимии, имеющие высокую историческую, культурную значимость. В исследовании приводятся данные, сохранившиеся в регионе до 90-х годов среди населения (в рамках традиции написания стихов) – *қара өлең*, амандасу, сәлем айту - приветствия друг другу, письма-стихи, среди которых можно выделить образцы сынсу.

В ходе встречи с представителями старшего поколения, которые следовали древним казахским традициям, было изложено ряд традиций и обычаев праздника *қыз ұзату*. Анализируя среди собранных образцов песни «Ұзатқан қыздың өлеңі», «Көрісу», «Ұзатылар қыздың танысып жүріп айтқаны» и др., были выявлены сходства с музыкально-поэтической формой «жыр» сопредельных западных регионов и в основном с 11-слоговой

формой «кара өлең». В ходе сравнительного анализа было выявлено, что в оренбургских редко используются мотивы (в различных ладовых структурах) III-IV-V; II-III-IV или I-II-III ступеней, встречающиеся в песнях невесты, обрядовых песнях Западного региона Казахстана, граничащих с Оренбургом.

Также была предоставлена краткая информация о другом типе ритуальных образцов – бадик. По обычаю вместе с группой сельчане лечили болезнь домашнего животного, верили, что с песней перенесет болезнь на живой предмет или неодушевленный предмет. Так как образцы бадик из российских казахов были обнаружены редко, был анализирован поэтический текст.

Ключевые слова: казахи зарубежья, прощальные песни невесты, песни-плачи, традиция, песни проводы невесты, обычай, бытовое пение, бадик, локальные особенности.

Turmagambetova B.Zh.

Candidate of art History

Atyrau University named after K.Dosmukhamedov

Atyrau, Kazakhstan

Study of the modern use of ritual songs of foreign Kazakhs

Annotation. The main source of Kazakh musical culture is its ancient ritual folklore. It is known that in the XIX century, the oral performing culture reached its peak on the basis of samples of music from the centuries, folk kara olen, simple lyrical songs of the late time. The study of ritual patterns and comprehensive research allows us to understand the subtleties of the melody that lies in the ancient layers of our spiritual culture.

The article contains a number of information collected during the expedition, stored in the older generation of Kazakhs of the Orenburg land. Together with it, data on toponomy with high historical and cultural significance is given. The study provides data preserved in the region until the 90s among the population (within the tradition of writing poetry) - kara olen, amandasu, salem aitu-greetings to each other, letters-poems, among which we can distinguish samples of seungsu.

During the meeting with representatives of the older generation, who followed the ancient Kazakh traditions, a number of traditions and customs of the kyz uzatu holiday were outlined. Analyzing the collected samples of the songs "Uzatkan kyzdyn oleni", "Korisu", "Uzatylar kyzdyn tanysyp zhurip aitkany", etc., similarities were revealed with the musical and poetic form "zhyr" of the neighboring western regions and mainly with the 11-syllable form "kara olen".

In the course of comparative analysis, it was revealed that the Orenburg motifs are rarely used (in various fret structures) of the III-IV-V, II-III-IV or I-II-III stages, which are found in the songs of the bride, ritual songs of the Western region of Kazakhstan, bordering on Orenburg.

Brief information about another type of ritual samples – badik also provided. According to custom, together with a group of villagers treated the disease of a pet, they believed that with a song they would transfer the disease to a living object or inanimate object. Since samples of badik from the Russian Kazakhs were rarely found, the poetic text was analyzed.

Keywords: Kazakhs abroad, farewell songs of the bride, songs-cries, tradition, songs of the bride's departure, custom, household singing, local features.

Информация об авторе:

Турмагамбетова Бакыт Жолдыбевна – кандидат искусствоведения, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, доцент университета, bakyt_tur.zhol@mail.ru, Scopus ID 57212550200, ORCID 0000-0002-2391-6922

Әдебиеттер:

- [1] Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 90 том. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 б. ISBN: 9965-619-60-3. (қазақ тілінде)
- [2] Бекхожина Т. Старинный свадебный цикл казахского народа. // «Музыказнание» журналы. – 1968. – №4. – С.31-41 (орыс тілінде).
- [3] Ескекбаев Д. Орынбор қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы, 2001. – 176 б. ISBN: 9965-12-284-9. (қазақ тілінде)
- [4] Шетелдегі қазақ фольклоры. Монография. – Алматы: Evo Press, 2014. – 452 б. ISBN 978-601-230-052-9. (қазақ тілінде).
- [5] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1 том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2008. – 812 б. ISBN: 978-601-03-0005-7 (қазақ тілінде).

Литература

- [1] Бабалар сози. Сто томов. Т.90. – Астана: Фолиант, 2012. – 432 с. ISBN: 9965-619-60-3. (на казахском языке).
- [2] Бекхожина Т. Старинный свадебный цикл казахского народа. // журнал «Музыказнание». – 1968. – №4. – С.1-41 (на русском языке).
- [3] Ескекбаев Д. Оренбургские казахи (историко-этнографические исследования). – Алматы, 2001. – 176 б. ISBN: 9965-12-284-9. (на русском языке)
- [4] Казахский фольклор за рубежом. Монография. – Алматы: Evo Press, 2014. – 452 с. ISBN 978-601-230-052-9. (на казахском языке).
- [5] история казахской литературы. Десять томов. Т.1. – Алматы: КАЗАқпарат, 2008. – 812 с. ISBN: 978-601-03-0005-7 (на казахском языке).

References

- [1] Babalar sozi. Zhuztomdyq T.90 (2012) Astana, Kazakhstan. ISBN: 9965-619-60-3. (kaz)
- [2] Bekhojina T. (1968) Svadebnyi tsikl kazakhskogo naroda [Muzicaznanie] 4:31-41 (in russ.).
- [3] Eskekbaev D. (2001) Orynbor qazaqtary (tarihi-etnografyalyq zertteu). Almaty, Kazakhstan. ISBN: 9965-12-284-9. (kaz)
- [4] Sheteldegi Kazakh folklory Almaty, Kazakhstan. (2014) ISBN 978-601-230-052-9. (kaz)
- [5] Qazaq adebietitnin tarihy. On tomdyq T.1 (2008) Almaty, Kazakhstan. ISBN: 978-601-03-0005-7. (kaz)